

LIBRIS

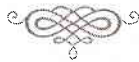
We know
books

VASILE VOIA

RELIGIA

în epoca romantică

Un imaginar al Absolutului

Cluj-Napoca
2022

Cuvânt-înainte	5
Un alt romantism	11
Căutarea Absolutului	29
Precursorii conștiinței romantice	54
De la urgența unei noi mitologii la filosofia mitologiei	79
Fragmentul romantic – manifest poetic, filosofic, religios	101
Enciclopedismul romantic	116
Revelația biblică	140
Cuvântările despre religie	157
Creștinătatea sau Europa	171
Introducere în teoria romantică a sincretismului religios	189
Sincretism religios în opera poetică a lui Friedrich Hölderlin. De la zeii Eladei la zeul creștin	198
„Doar în plină moarte se aprinde fulgerul vieții eterne” Friedrich Schlegel	215

Final la conceptul religie romantică	232
Calea negativă	248
Addenda	259
Poezia metafizică	261
Bibliografie (selectivă)	305
Indice de nume	315

Georges Gusdorf (1912-2000) rescrie istoria romantismului european, în speță german și francez, de pe pozițiile unui savant, literat, ale unui istoric al religiilor și, nu în cele din urmă, ale unui stilist. Romantismul este o revoluție a profunzimilor, o adaptare la schimbările survenite în configurația Europei, este „o spiritualitate postrevoluționară”¹, din care s-a născut o nouă Europă. Lumea s-a schimbat. Inițiativa oamenilor este susceptibilă să provoace transformări radicale. „Revoluția este această mare spaimă care îi bagă în sperieți pe unii, această mare speranță care îi încântă pe cei umiliți și oprimați [...]. Competiția toți contra toți definește dreptul comun al ordinii liberale, perpetuuă repunere în chestiune a situațiilor câștigate. Privat de asigurări exterioare, expus la mișcările unei situații sociale, economice și politice, al căror echilibru se află în mod conștient amenințat, individul trebuie să fie atent la gestiunea vieții sale personale. Revoluția a fost un imens delir imaginativ al comunității umane. Mesianismele secolului al XIX-lea, speculațiile eschatologice nu mai sunt, ca altădată, fantezii gratuite; antecedentul revoluționar dă utopiilor moderne o validitate nouă; posibilul și imposibilul, realul și irealul au văzut semnificațiile lor variind cu totul, respectivele lor limite devenind imprecise, dacă nu chiar dispărând”², afirmă Gusdorf. Această ostilitate față de Revoluție, manifestată pe parcursul lecturilor cărților sale, poate să aibă mai multe explicații. Una ar fi eșecul Revoluției franceze care sfârșește în anarhie, teroare și război, și care arată neputința rațiunii de a stăpâni istoria. Să o reținem, deocamdată,

¹ G. Gusdorf, *Le Romantisme*, tome I: *Le savoir romantique*, Payot, Paris, p. 55.

² Id., *ibid.*, p. 57.

și pe aceea care îi permite să definească romantismul prin contrast. Vom mai reveni pe parcurs.

În Franța, impulsul romantic ține de epoca postrevoluționară, și nu de entuziasmul pentru Revoluție. Imobilismul estetic în Franța s-ar explica, parțial, prin particularitatea clasică distinctă a acestei literaturi, care îi conferă un caracter staționar, așa încât romantismul francez se naște, după Gusdorf, „în conștiința eșecului”³. Clasicismul din 1815 îi apăsă profesorului de la Strasbourg „ca o fortăreață vetustă apărată de soldați fantomă”.

În cazul Franței se vorbește despre un romantism întârziat, afirmat între anii 1820-1830, cu cuvintele lui Gusdorf, „de un romantism posterior și importat”, „pueril și onest”, care numai de departe ar putea întreține un raport cu „Romantismul real”, cel al lui Novalis, al lui Friedrich Schlegel și al prietenilor lor. Romantismul nu este numai un fenomen prezent în arte, în domeniile înrudite, filosofia și religia, ci vorbim despre romantism în afara literaturii și artelor, de unul al științelor, al epistemologiei, termen care revine obsesiv în aceste studii, ca un domeniu preferat de abordare. Gusdorf pledează pentru un romantism înțeles în totalitatea sa. Studiul romantismului nu poate fi redus la artele frumoase, ci extins la domeniul politicii europene, al teologiei și religiei, al științelor naturii, al antropologiei. Numai așa se poate ajunge la o cunoaștere suficientă a romantismului în esența sa. Bibliografia internațională cu privire la romantism nu pune chestiunea în totalitatea sa, limitându-se la cercetarea câtorva compartimente ale spațiului cultural european, ale domeniului epistemologic, bunăoară, și deci nu se poate face o idee completă. Gusdorf constată, de exemplu, că „biologia romantică este necunoscută în Franța, în Anglia și în alte locuri; existența unei teologii romantice nu pare să fi reținut atenția. Nu s-ar putea forma în ceea ce privește romantismul decât o concepție îngustă, tot astfel și despre iluminismul romantic, în pofida lucrărilor recente, care n-au pus însă suficient în lumină influența considerabilă pe care a avut-o”⁴. Romantismul solicită competențe multiple, în sens internațional, dar,

³ Id., *ibid.*, p. 133.

⁴ Id., *ibid.*, p. 31.

poate, mai ales interdisciplinar, pentru că pune în cauză științele, artele și cunoștințele de tot felul. Trebuie să recunoaștem că în cele mai multe cazuri studiul romantismului s-a limitat la artele frumoase și la literatură. În cercetările profesorului de la Strasbourg romantismul devine o noțiune totalitară, o epistemologie a totalității, o admitere a existenței romantismului la plural, o descentralizare a noțiunii și o utilizare a unor concepte diferite de la un utilizator la altul.

Revoluția clasică în Franța devine romantică în Germania. Clasicul și romanticul există concomitent. Romanticii germani se confruntă cu un clasicism dinamic. Cele două mișcări au ca elemente comune măsura, universalismul, la fel de fecunde, neputându-se disocia. Disocierea se produce odată cu fondarea în 1798 a celebrei reviste *Athenäum*, cu toate că la acea dată romantismul continua să rămână o noțiune confuză. *Athenäum* a avut o viață scurtă, de numai doi ani, dar nu cred că exagerez dacă afirm că publicația fraților Schlegel se află la originile revistelor literare moderne din secolele următoare, îndeosebi din secolul al XX-lea. Un grup de prieteni și de travaliu poetic, filosofic, religios, în cadrul căruia fiecare servește de inițiator al celorlalți. Aceasta este *Hansa poeților*, confreria, după Friedrich Schlegel, unde se practică în comun exercițiul filosofic (*Symphilosophieren*) și care, afirmă Gusdorf, reprezintă „gloriosul solștîiu al unei tinereți îndrăgostite de absolut”.

Romantismul german are o valoare inaugurală, afirma Gusdorf. El s-a născut într-o țară împărțită în state suverane, regate, principate, electorate ecleziastice, un mozaic de suveranități, între Rin, Marea Baltică și Dunăre, care le menținea într-o stare arhaică, împiedicând modernizarea structurilor. Nimic asemănător evoluției interne a Franței și Angliei unificate și centralizate. O țară al cărei centru este nicăieri. În schimb, secolul al XVIII-lea german a fost o epocă a maturității intelectuale, o rețrănșare în plan spiritual. Kant remarcă în Revoluția franceză progresul decisiv al spiritului uman, iar Goethe anunța intrarea într-o nouă fază a istoriei. Tinerii romantici, Novalis și F. Schlegel îndeosebi, sesizau simptomele unei lumi noi. Încât Germania precede țările europene, producându-se și aici o revoluție, intelectuală însă. Celelalte țări erau preocupate de războaie, de afaceri, pe când Germania participa la o epocă de cultură superioară, obținând un avans ce-i asigura

prioritatea în științe și arte. Eșecul Revoluției în plan social și politic va permite Germaniei să devină de aici înainte locul preferat al culturii. Interiorizarea Ideii Revoluției se află, după cercetătorii acestei epoci istorice, la originile spirituale ale romantismului.

Romantismul include gândirea religioasă în repunerea în chestiune a paradigmei clasice. Istoria literară consideră că mutația se produce odată cu Herder, de la care s-ar putea trage o linie continuă până la antropologia religioasă a lui Feuerbach, trecând prin romantismul de la *Athenäum* al fraților Schlegel, al lui Novalis și Schleiermacher, care inaugurează o nouă eră spirituală. Fundamentele vieții religioase sunt reconsiderate. Separarea teologiei în epoca Luminilor va conduce la restaurarea religioasă odată cu romantismul, la însăși reevaluarea condiției umane, la o altă perspectivă a relației omului cu Dumnezeu. Paradigma clasică s-a aliat cu sensul adevărului din epoca Luminilor. Clasicismul și romantismul conviețuiesc prin opoziție în Franța, doar parțial în Germania, ambele creatoare, în orice caz, solide și, totodată, opuse. Se constată în întreaga Europă *un conflict al paradigmatelor*, marcând în fiecare țară o configurație spirituală proprie. Bătălia canonică în epoca de trecere de la iluminism la romantism a avut drept consecință refuzul tradiției iluministe de clasificare valorică a epocilor culturale, în favoarea valorizării diferențelor. Gusdorf construiește atent și sigur în cărțile sale sinteze cu privire la cultura europeană, situând în centrul discursului religia, în co-naștere, cum ar fi spus domnia sa, cu celelalte valori. „Republica literelor este o Europă fără frontiere, conștientă de progresul global [...]. Deismul filosofico-religios al secolului al XVIII-lea aduna toți oameni sub invocarea lui Dumnezeu revelat de rațiune; Revoluție, deism social și politic este marele plan al concentrării genului uman în prezența și sub invocarea Ființei supreme”⁵. Este un mod nou de a expune ideile referitoare la Revoluție și, în general, la secolul al XVIII-lea, centrat pe studiul aprofundat al relațiilor culturale franco-germane în epoca romantică. Sunt studii dense și informate, cercetări și idei care țin deopotrivă de principiile literaturii comparate referitoare la secolul Luminilor și la reverberațiile sale la nivel european,

⁵ G. Gusdorf, *Le Romantisme*, p. 288.

cu preponderență francez. Un nou orizont mental la crearea căruia au contribuit operele Doamnei de Staël referitoare la transferul romantic dintr-un spațiu într-altul. Funcția ei de mediatore între două mari culturi, aflate la intersecția lor, exilată și persecutată, este un moment important de posibilă creare a unei internaționale a spiritelor. Cu toate acestea, este dificil să vorbim despre un romantism comunitar, de un sens nou al unității culturale europene, pentru că este, totodată, și secolul individualităților naționale. Un nou orizont al culturii romantice se afirmă în funcție de marea diversitate a limbilor. Criteriului delimitării culturale între clasicism și romantism sau între clasic și romantic i se substituie în cercetarea actuală posibilitatea conviețuirii într-o Europă culturală unitară, în care totuși Germania deține prioritatea, numită „India Europei, țara intuiției”, „fabrica ideilor, cea mai mare manufactură intelectuală care există actualmente”, cum scria un ecleziașt în 1832, după informația lui Gusdorf. Tocmai răspândirea ideilor ne permite să vorbim despre o nouă internațională a spiritelor. Iar Friedrich Schlegel, intelectual cu o mare pregătire, reflecta: „Doar la germani faptul de a diviniza arta și știința, numai de dragul artei și științei, reprezintă un specific național”. Același F. Schlegel afirma altă dată: „Bunul suprem și singurul folositor este cultura. Plenitudinea culturii o vei găsi în poezia noastră supremă, dar profunzimea umanității caut-o în filosofie”.

O cultură fără frontiere care nu exclude șocul produs de descoperirea Orientului, a cărui revelație a devenit o șansă pentru Occident. La rândul lui, Goethe a lansat ideea unei *Weltliteratur* care a condus la aceeași idee a unei culturi europene. Idee care se desprinde și din *Prelegerile despre artă și literatură dramatică* (Viena, 1808-1809) ale lui August Wilhelm Schlegel, devenind astfel un domeniu al antropologiei culturale.

Ca principiu și metodă de lucru, G. Gusdorf respectă cronologia istoriei, pe de o parte, iar pe de alta, lucrările sale construiesc un tablou amplu și unitar, acordând atenție deopotrivă domeniilor teoretice (artă, filosofie, religie), cât și așa-numitelor științe exacte. Încă Galilei a denunțat vechea alianță a științei și religiei. Primatul exigenței religioase este un aspect important al științei romantice. Epistemologia profesorului de la Strasbourg este o privire unitară a acestor două tipuri de știință,

sciences și *savoir*, denumiri complementare. *Sciences* în romantism ar fi, după Gusdorf, științele vieții (biologie, antropologie, medicină) și științele omului (psihologie și psihanaliză, filologie, istorie, sociologie etc.). *Le savoir* ar defini științele exacte, numeroase în romantism, cărora autorul le acordă o importanță egală. În orice caz, Novalis va afirma că științele trebuie să fie poetizate și că trebuie să existe o concordie sau alianță între știință și poezie. Fiecare știință corespunde unui domeniu anume. Newton era profund religios. Vedea în achizițiile științelor hieroglife ale prezenței divine. Studia textele mai enigmatice ale Scripturilor sfinte, mai ales *Apocalipsa*, după metode asemănătoare aplicate fenomenelor naturale. La fel Pascal, matematician și fizician, a fost un creștin mistic. Matematica devenea paradigma oricărei certitudini.

Respectând cronologia istorică, Gusdorf întreprinde ampla analiză a romantismului, aplicată celor două mari culturi și literaturi, germană și franceză, acordând prioritate celei dintâi. Noutatea ar consta, printre altele, în privirea integrală a acestor domenii, aplicată prin cele două concepte, amintite mai sus, *sciences* și *savoir*.

Hermeneutica lui Gadamer făcea distincția metodologică între științele spiritului, pe care le legitimase mai înainte Dilthey, și științele naturii, dar, ca și în cazul lui Gusdorf, fără a le privi prin opoziție. „Oricât de îndârjit ar fi apărât Dilthey autonomia epistemologică a științelor spiritului, ceea ce se înțelege prin metodă în cadrul științei moderne este peste tot unul și același lucru, dar care se reliefează exemplar în științele naturii. Nu există o metodă proprie a științelor spiritului”⁶, ci acestea se bazează pe metoda științelor naturii. „Ar fi desigur prea mult să pretindem din partea științelor spiritului o desprindere a întregului lor travaliu de modelul științelor naturii”⁷, afirma Gadamer. Cele două metode și cele două tipuri de științe sunt parte din dialogul hermeneutic. Utilizarea metodelor științifice nu este suficientă „pentru a garanta adevărul”. Limita metodei nu este și limita științei. „Dezvoltarea științelor spiritului în ultimii o sută de ani”, scria Gadamer în 1953, „a urmărit în permanență modelul științelor naturii, însă impulsurile ei

⁶ Hans-Georg Gadamer, *Adevăr și metodă*. Traducere de Gabriel Cercel, Larisa Dumitru, Gabriel Kohn și Călin Petcana, Teora, București, 2001, p. 18.

⁷ Id., *ibid.*, p. 218.

cele mai puternice și mai esențiale nu au provenit din patosul extraordinar al acestor științe experimentale, ci din spiritul romantismului și al idealismului german. În ele trăiește o cunoaștere a limitelor iluminismului și ale metodei de știință”⁸. Indiferent de domeniile științelor în care este aplicată, metoda este unitară. „Idealul de cunoaștere care este determinat prin conceptul metodă constă în aceea că noi străbatem un drum al cunoașterii într-un mod atât de conștient, încât este întotdeauna posibil să îl parcurgem din nou. *Methodos* înseamnă drum al urmării. Faptul-de-a-putea-urmări (*Nachgehen-Können*) iar și iar felul cum s-a mers – acest lucru înseamnă a proceda metodic și el caracterizează demersul științei [...]”⁹.

S-a vorbit despre un „panvitalism magic” care putea conduce la analogii cu idealismul magic al lui Novalis. Exigența religioasă își pune amprenta în ceea ce privește știința romantică. Aici se impun reamintite reflecțiile lui Nietzsche. El anunța „un fel cu totul nou de *filosofi artiști*”, regăsind viziunea romantică a lumii. „Nu există filosofie distinctă a științei; acestea [filosofia și știința] sunt două forme ale aceleiași gândiri. Dacă o filosofie nedemonstrabilă poate avea încă o valoare, mai mult decât nu are în general o teoremă științifică, este din cauza valorii estetice a acestei filosofii, din cauza frumuseții și sublimității sale. Ea rămâne ca operă de artă, din moment ce nu mai are justificare ca operă științifică. Însă nu este la fel în materie științifică? În alți termeni, nu este *instinctul cunoașterii* singurul care decide, ci *instinctul estetic* [...]. Nu este vorba de a distruge știința”, continuă Nietzsche, „ci de a o domina. Într-adevăr, în toate scopurile și în toate metodele sale, ea este în dependență absolută de vederile filosofice, dar ea o uită cu ușurință. Trebuie ca filosofia dominantă, din partea sa, să reflecteze la această problemă: până unde știința are dreptul de a se dezvolta? Este filosofia care fixează până unde știința are dreptul de a se dezvolta? Este filosofia care-i fixează valoarea”¹⁰. Împotriva acestei diminuări capitale a gândirii au protestat

⁸ Id., *ibid.*, pp. 395-396.

⁹ Id., *ibid.*, p. 402.

¹⁰ (În) G. Gusdorf, *Le Romantisme*, p. 342; Friedrich Nietzsche, *Voința de putere. Încercare de transmutare a tuturor valorilor (fragmente postume)*. Traducere și studiu introductiv de Claudiu Baci, Editura Aion, Oradea, 1999, p. 177.

romanticii, și Nietzsche împreună cu ei. Iar Hegel nota în *Introducere la Prelegeri de estetică*, vol. I: „Cred că filosofarea este absolut inseparabilă de ceea ce e științific”¹¹.

După Nietzsche, există două forme de curiozitate științifică, una superficială, care ține de fenomene, și alta ontologică, aflată în căutarea vieții în esența ei.

Romanticii, constată Gusdorf, evocă și invocă și ei o natură „proteică”, „haotică”, „incalculabilă”, dincolo de adevărul și falsul apropiierilor metodologice. Savantul urmărește îndeaproape acest mister al naturii. „Experimentarea”, spune Novalis, „reclamă *geniul* naturii – adică această miraculoasă aptitudine de a sesiza sensul naturii – și de a o trata în spiritul naturii. Autenticul observator este un *artist* – el urmărește îndeaproape *semnificativul* și, parcurgând ciudata mixtură a fenomenelor care trec, el le presimte pe acelea care sunt importante”¹².

În fragmentele cu titlul *Die Enzyklopädie*, Novalis, cel mai atașat dintre romanticii de la Jena fenomenologiei științifice prin profesiune și interes, dezvoltă o întreagă teorie despre știință. Cunoașterea romantică aspiră la împliniri care depășesc puterile umane. „Fiecare știință are zeul ei care este totodată țelul ei. Astfel, există mecanica de fapt cu privire la Perpetuo mobili – și caută totodată ca problema ei cea mai înaltă să construiască un Perpetuum mobile. La fel chimia cu *Menstruo universalis* – și cu materia spirituală sau cu Piatra Înteleptilor. Filosofia caută un prim și unic principiu. Matematicianul cuadratura cercului și o ecuație principală. Omul – pe Dumnezeu. Doctorul elixirul vieții – o esență a întineririi și perfecțiunea sentimentului și posesiunea corpului. Politicianul un stat perfect – pacea eternă – statul liber”¹³. El trimite la textul formulat în *Polenul*: „Căutăm peste tot absolutul și nu găsim niciodată decât lucruri” [par. 1: „Wir suchen überall das Unbedingte, und finden immer nur Dinge”]. Organicismul și-a întins influența asupra ansamblului enciclopediei romantice, a cercetării pozitive în general. Critica a

¹¹ G.W.F. Hegel, *Despre artă și poezie*. Selecție, prefață și note de Ion Ianoși, vol. I, B.p.t., 1979, Editura Minerva, București, p. 17.

¹² Citat în G. Gusdorf, *Le Romantisme*, p. 344.

¹³ (În) Novalis, *Werke und Briefe in einem Band*. Herausgegeben und mit einem Nachwort versehen von Alfred Kellertat, Winkler Verlag, München, f.a., p. 469.

semnalat o tentă religioasă în ansamblul științelor romantice, susținute de misterul puterii divine. Conștiința romantică descoperă în propria subiectivitate fundamentul faptelor și valorilor descoperite în Dumnezeu. Se caută cercetările noi în domeniul științelor naturii. Sensul vieții constă în comuniunea existenței umane cu ființa divină, omul fiind destinat să fie imaginea pământească a acesteia, în consonanța universului cu omul, în centralitatea ființei umane.

Schelling declara în 1799 absurdă ideea unei științe a naturii în întregime *a priori*, fără recurs direct la experiență. „Aceasta nu e numai asta sau aia, ci tot ceea ce știm noi știm prin experiență, prin intermediul experienței, și nu știm nimic fără ea și în afara ei. Așa încât știința noastră se bazează pe propuneri [sugestii] fondate la rândul lor pe experiență”¹⁴.

Natura trebuie să fie transparentă pentru spirit. Deoarece, după Schelling, „trebuie să fie în general posibil să recunoaștem în fiecare fenomen primitiv al naturii un fenomen necesar; dacă într-adevăr nu mai există loc pentru hazard în natură, nu ar fi decât pentru rațiunea că, natura fiind un sistem, tot ceea ce se produce sau se realizează trebuie în mod necesar să poată fi egalat de un principiu suprem de care este suspendată întreaga natură”¹⁵. Acest sistem, după Schelling, trebuie să fie un „tot organic”, a cărui economie internă se analizează în „verigi intermediare atât de numeroase pe câte se vrea”, care pot foarte bine „să ne rămână necunoscute și să fie ascunse în profunzimile naturii. A regăsi aceste verigi intermediare este sarcina cercetării universale”¹⁶. „Întregul organic” al sistemului naturii evocă ansamblul perfect legat de științele fizicii și astronomiei. Lumea este un mare organism viu ale cărui părți comunică în simpatie universală. Ea trebuie atent studiată, fiindcă ea este în mare cunoașterea organismului lumii. Magnetism, electricitate și procese chimice sunt cele trei funcții ale materiei în general. Această „fizică în mare” la care visa Schelling este cunoașterea organismului lumii.

¹⁴ (În) *Introducere la prima schiță a unui sistem al filosofiei Naturii*, 1799, citat în G. Gusdorf, *Le Romantisme*, p. 345.

¹⁵ (În) G. Gusdorf, *Le Romantisme*, p. 345.

¹⁶ *Id.*, *ibid.*, p. 346.

Savanții germani se arată preocupați de filosofia naturii. Georges Gusdorf amintește discursul filosofului naturii și psihologului Karl Gustav Carus (1789-1869) la primul congres al naturaliștilor și medicilor germani din 1822, în care vorbea despre „exigențele unei noi cercetări în științele naturii”. Și el nota comuniunea existenței umane cu divinitatea, căreia omul este destinat să-i fie imaginea terestră. Carus considera că știința romantică se situează la antipozii pozitivismului și scientismului. El afirma că scopul cercetării este de a pune în lumină faptul că „natura și propriul nostru eu sunt în mod egal emanații ale unei esențe supreme”.

Romantismul nu se poate explica, după Gusdorf, nici sincron, nici diacronic, pentru că există discontinuități esențiale și neînțelegeri între generații. „Dacă nimeni nu este stăpânul sensului, dacă sensul nu se revelă decât în cealaltă parte a realului, se înțelege că niciun individ, oricât de genial ar fi fost el în ordinea cuvântului, a artei sau a gândirii, nu a fost niciodată expresia romantismului în plenitudinea sa. Pentru fiecare romantismul a fost acest drum pe care el a avansat și căruia îi presimțea consecințele misterioase. Toate dimensiunile conștiinței și ale existenței, toate procedurile limbajului au putut lua romantismul ca obiect al intențiilor, fără să ajungă să-l închidă într-o formulă discursivă, pentru că romantismul, în esența sa, este altceva decât un discurs. Cei mai reprezentativi dintre romantici au putut exista fără sistem, sub impulsul spontaneității creatoare. Acestea nu sunt doctrinele riguroase care fac marile opere”¹⁷. Niciunul dintre filosofi reprezentativi nu a dezvoltat în întregime și exclusiv metafizica proprie romantismului. Este imposibilă o definiție unitară a conceptului. Romantismul exprimă o formă de sensibilitate intelectuală și morală, un stil de viață, un stil de epocă afirmat în cursul primei jumătăți a secolului al XIX-lea. Este vorba despre o viziune a lumii care definește gândirea, filosofia, religia. Civilizația este privită în ansamblu, la fel sensul vieții și locul omului în univers. Exegetul fenomenului romantic explorează un spațiu mental vital. Romantismul, „triumful omului imaginarului asupra omului

¹⁷ G. Gusdorf, *Le Romantisme*, p. 163.